

Φωτεινή ΔΕΚΑΖΟΥ-ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ

Δίκες, δικαστές και δικαστήρια στις κωμωδίες του Αριστοφάνη

Η συμβολή της αριστοφανικής κωμωδίας στη γνώση του αττικού δικαιοδοτικού μηχανισμού είναι όχι μόνο αδιαμφισβήτητη αλλά συχνά και πολύτιμη. Οι πληροφορίες, τις οποίες μπορούμε να αλιεύσουμε μέσα από τους στίχους του ποιητή αποδίδουν με σαφήνεια και λεπτομέρειες την εικόνα των αθηναϊκών δικαστηρίων και αποκαλύπτουν αξιοσημείωτες πτυχές της λειτουργίας τους*.

Ιδιαίτερα οι Σφήκες, που αποτελούν κατ' εξοχήν «δικαστική κωμωδία», είναι σε θέση να μας προσφέρουν σημαντικές πληροφορίες. Αν, ωστόσο, θέλουμε να συμπληρώσουμε, με τη βοήθεια του Αριστοφάνη, τις γνώσεις μας για το σύστημα απονομής της δικαιοσύνης στην κλασική Αθήνα, η προσφυγή σε μια μόνο κωμωδία δεν είναι αρκετή. Γιατί πολλά και ενδιαφέροντα στοιχεία που λείπουν από τους Σφήκες βρίσκονται σε άλλα αριστοφανικά έργα. Για παράδειγμα, η κατάθεση των δούλων με τη μέθοδο του βασανισμού, από τα καίρια ζητήματα της αποδεικτικής διαδικασίας, δεν αναφέρεται στους Σφήκες. Αναπτύσσεται όμως, με σχετικά διεξοδικό τρόπο, στους Βατράχους που διδάχτηκαν δεκαέξι χρόνια αργότερα, στα Λήναια του 406. Οι Νεφέλες πάλι, που παρουσιάστηκαν

* Χρησιμοποιήσαμε για τις μεταφράσεις των αριστοφανικών κειμένων τις εκδόσεις του Παπύρου. Ορισμένες παρεμβάσεις στις μεταφράσεις κρίθηκαν αναγκαίες για τη συντόμευση μακροσκελών κειμένων.

στα Μεγάλα Διονύσια του 423, εξαντλούνται στην καταγραφή μιας πραγματικά ευρηματικής συζήτησης σχετικά με τους δικονομικούς ελιγμούς, με τους οποίους θα μπορούσε κάποιος να αποφύγει τις δυσμενείς συνέπειες του νόμου. Λίγο πριν ασχοληθεί με τους δικαστές στους Σφήκες, ο Αριστοφάνης φρόντισε να διακωμωδήσει στις Νεφέλες τους συνήγορους και το συνηγορικό λόγο.

Η υπόθεση που κάνει τις Νεφέλες να δείχνουν δικαστική κωμωδία όσο και οι Σφήκες, είναι σπαρταριστή. Ο Στρεψιάδης, ένας αγαθός και ακαλλιέργητος χωρικός που έτυχε να παντρευτεί στο άστυ μια ξιππασμένη αριστοκράτισσα, αγωνιά για τα χρέη που του δημιουργεί ο γιος του. Και επειδή ο τελευταίος δεν λέει να μορφωθεί ώστε να μπορεί να αντιμετωπίσει στο δικαστήριο τους δανειστές του πατέρα του, ο Στρεψιάδης αποφασίζει να γραφτεί ο ίδιος στη σχολή του Σωκράτη για να σπουδάσει το δικανικό λόγο. Ζητά από το δάσκαλο να του διδάξει πώς θα αποφύγει τη δίκη αν κάποιος καταθέσει εναντίον του γραφή για χρέος πέντε ταλάντων. Ο Σωκράτης του αντιγυρίζει την ερώτηση. Και ο Στρεψιάδης, με άφθαστη επινοητικότητα, του εξηγεί με ποιό τρόπο θα κατέστρεφε την πινακίδα, στην οποία ο γραμματέας καταγράφει τις μηνύσεις και θα έσβηνε έτσι το χρέος του¹. Μέσα από το ευφυολόγημα του Στρεψιάδη, ο Αριστοφάνης επιβεβαιώνει την ισχύ του δικονομικού κανόνα που ορίζει πως η ακροαματική διαδικασία αρχίζει με την ανάγνωση των εισαγωγικών εγγράφων και πως χωρίς αυτά δεν μπορεί να υπάρξει δίκη. Τα εισαγωγικά έγγραφα μπορούν όμως να εξαφανιστούν. Εδώ πρόκειται για τη διακωμώδηση μιας κλασικής απάτης, από αυτές που οι διάδικοι μετέρχονταν τόσο συχνά, ώστε να αναγκάζουν την πόλη να τροποποιεί συνέχεια την περί δικαστών και δικαστηρίων νομοθεσία της. Έτσι, η διαδικασία της αναθεώρησης των νόμων δεν γλυτώνει από την αριστοφανική σάτιρα².

Ο Σωκράτης, στη συνέχεια, ρωτά το Στρεψιάδη τί θα εκανε για να αντικρούσει τις κατηγορίες που θα διατυπώνονταν σε βάρος του αν δεν διέθετε μάρτυρες. Η απάντηση του Στρεψιάδη είναι απρόσμενη. Θα φρόντιζε, λέει, να κρεμαστεί πριν έρθει για εκδίκηση η υπόθεσή του γιατί κανένας βέβαια δεν θα μπορούσε να δικάσει πεθαμένο³. Πρόκειται για την αρχή της διακοπής της ποινικής δίωξης ή και της ποινικής δίκης σε περίπτωση θανάτου του κατηγορούμενου.

Στις Νεφέλες φωτίζονται και άλλα ζητήματα που αφορούν τη δικαστηριακή πρακτική. Η διδασκαλία στη σχολή περιλαμβάνει την «από-

1. Νεφέλαι, στ. 770-772.

2. Νεφέλαι, στ. 1421-1424.

3. Νεφέλαι, στ. 781-782.

ευξη» της δίκης, την κλήση των μαρτύρων και την πειστική αντίκρουση των επιχειρημάτων του αντιδίκου⁴. Ο ποιητής δεν παραλείπει να θίξει, απεπαίσθητα έστω, τα θέματα της πνευματικής νόσου και της μειωμένης ικανότητας προς καταλογισμό που η νόσος αυτή επιφέρει⁵. Η ικανότητα προς καταλογισμό αποτελούσε τότε, όπως και σήμερα, προϋπόθεση για την επιβολή ποινής στο δράστη μιας παράνομης πράξης. Και το αττικό δίκαιο αναγνώριζε την έλλειψη της ικανότητας αυτής στους πάσχοντες από βαρειές πνευματικές νόσους όπως η παράνοια.

Οι Νεφέλες λοιπόν αλλά και οι Βάτραχοι μας δείχνουν πως μόνο με την εκμετάλλευση του συνόλου του έργου του ο ποιητής δέχεται να συμπληρώσει τις γνώσεις μας πάνω στη δομή και τη λειτουργία των αθηναϊκών δικαστηρίων. Μόνο με το συνδυασμό των πληροφοριών που μας παρέχουν οι ένδεκα κωμωδίες και ορισμένα αποσπάσματα χαμένων έργων, μπορούμε να καταλήξουμε σε ασφαλή συμπεράσματα για την αθηναϊκή δικαστηριακή πρακτική. Με την αυτονόητη επιφύλαξη, βέβαια, πως η κωμωδία, σαν αντικατόπτρισμα της πραγματικής ζωής, δεν είναι πάντοτε ακριβής και μάλλον μοιάζει με παραμορφωτικό καθρέφτη, μέσα στον οποίο ορισμένα χαρακτηριστικά υπερτονίζονται ενώ άλλα υποβαθμίζονται. Εννοείται ακόμα πως η όποια προσπάθεια συνολικής αξιοποίησης του αριστοφανικού corpus προϋποθέτει την αναζήτηση των στοιχείων της λειτουργικής σύζευξης των πληροφοριών αφού ό,τι σώθηκε βρίσκεται ιππαστί σε δυο διαφορετικές περιόδους δικαστηριακής πράξης που τις χωρίζουν δυο ολιγαρχικές μεταπολιτεύσεις.

Ας έλθουμε όμως στους Σφήκες. Η υπόθεση είναι λίγο-πολύ γνωστή. Ο Φιλοκλέων –το όνομα υποδηλώνει «οπαδό» του δημαγωγού Κλέωνα– είναι ένας γέρος που νοιώθει αφάνταστη ηδονή να συμμετέχει στη σύνθεση της Ηλιαίας όπου, από πεποίθηση, είναι πάντα καταδικαστικός. Ο γιός του ο Βδελυκλέων, που «βδελύσσεται» το δημαγωγό⁶ και εναντιώνεται στις απόψεις και τις πρακτικές του, αποτελεί εμπόδιο στο πάθος

4. Νεφέλαι, στ. 874-875.

5. Νεφέλαι, στ. 845.

6. Ο Βδελυκλέων εκφράζει τα πιο ακραία συναισθήματα περιφρόνησης, απέχθειας και εχθρότητας που τρέφει ο ποιητής για το δημαγωγό. Είναι γεγονός ότι η ανελέητη κριτική, την οποία ασκεί ο Αριστοφάνης στον Κλέωνα δεν καταφέρνει να εκτονώσει την οργή που τον κυριεύει καθώς τον θεωρεί υπαίτιο για τη διαφθορά του δήμου και την πορεία της Αθήνας προς την κατάρρευση. Ο Κλέων γίνεται έμμονη ιδέα στον Αριστοφάνη. Στα μάτια του δεν είναι παρά ένας φαρμακός που πρέπει να εκδιωχθεί, να οδηγηθεί έξω από την πόλη για να λείψει το μίasma. Ακόμα και μετά το θάνατο του πολιτικού ο Αριστοφάνης συνεχίζει την πολεμική του. Ίσως γιατί ούτε τότε μπορεί να λυτρωθεί από την οργή του.

του πατέρα του. Τον αγαπά και τον φροντίζει, όπως άλλωστε του επιβάλλει ο νόμος⁷, αλλά τον κλειδώνει στο σπίτι και δεν τον αφήνει να προσέλθει στο δικαστήριο. Ο γέρος υποφέρει και ο γιος αποφασίζει να του στήσει ένα «οικιακό δικαστήριο» όπου ο Φιλοκλέων θα μπορεί, όποτε θέλει, να δικάζει και, έτσι, να ικανοποιεί την ανάγκη του να καταδικάζει, χωρίς να βλάπτει τον εαυτό του και τους άλλους.

Η δομή της συγκεκριμένης κωμωδίας οδηγεί κατ' ανάγκην στα «κτίρια» – πιο σωστό είναι να μιλάμε για τους «χώρους»– όπου οι Αθηναίοι είχαν εγκαταστήσει τα δικαστήριά τους. Από τους στίχους 1108-1110 συνάγεται πως στην Αθήνα, ήδη από το 422, υπήρχαν διάφορα κτίρια που χρησιμοποιούνταν ως δικαστήρια. Στην κωμωδία αναφέρονται ονομαστικά τα δικαστήρια του Άρχοντα, των Ένδεκα, το Ωδείο. Στους στίχους 389-394 μνημονεύεται ένα δικαστήριο που βρισκόταν δίπλα στον τάφο του ήρωα Λύκου, δεν διευκρινίζεται όμως αν πρόκειται για ένα τέταρτο δικαστήριο ή αν πρέπει να το ταυτίσουμε με αυτό του Άρχοντα ή των Ένδεκα. Ωστόσο, αν κρίνουμε από τα λόγια του Φιλοκλέωνα, που «απευθύνεται» στο Λύκο με τις φράσεις «αφέντη, ήρωα, γείτονά μου, που και εσύ το ίδιο με εμένα ευφραίνεσαι από τα δάκρυα και τους θρήνους των υπόδικων και που μόνο εσύ, από όλους τους ήρωες, θέλησες να σταθείς στο πλευρό αυτών που κλαίνε»⁸, πρέπει να συμπεράνουμε ότι οι Αθηναίοι θεωρούσαν το Λύκο, ως τον κατ' εξοχήν δικαστικό ήρωα. Έτσι οι ανδριάντες του πρέπει να κοσμούσαν την είσοδο κάθε ηλιαστικού δικαστηρίου⁹.

Την εποχή που γράφτηκαν οι Σφήκες φαίνεται ότι οι αθηναίοι δικαστές κληρώνονταν, από την αρχή του δικαστικού έτους, σε συγκεκριμένα δικαστήρια. «Μαζευόμασταν σε σμήνη, όπως οι σφήκες στις σφηκοφυλίες και δικάζαμε άλλοι στο δικαστήριο του (Επώνυμου) Άρχοντα, άλλοι σε εκείνο των Ένδεκα και άλλοι στο Ωδείο»¹⁰, αναφωνεί στο ίδιο έργο ο χορός. Ωστόσο, από τα λόγια αυτά δεν συνάγεται κατ' ανάγκην ότι όποιοι δικάζαν σε ένα δικαστήριο τη μία ημέρα δεν θα μπορούσαν να δικάζουν σε άλλο την επόμενη. Στους Σφήκες πάλι γίνεται λόγος για τους «σκίπωνες» που μας προτρέπουν νά αναρωτηθούμε: θα ήταν άραγε λάθος αν ταυτίζαμε τους σκίπωνες αυτούς με τις βακτηρίες που προσδιόριζαν το δικαστήριο του κάθε δικαστή;

Οι χρωματιστές δικαστικές βακτηρίες αναφέρονται βέβαια στο σύ-

7. Πρβλ. το Σχολιαστή του Αριστοφάνη στους Όρνιθες, στ. 1354.

8. Σφήκες, στ. 389-394, πρβλ. στ. 819.

9. Πρόκειται μάλλον για ήρωα της Αττικής, τιμωρό των δωροδόκων και των συκοφαντών. Σύμφωνα με άλλη παραλλαγή, ήταν ένας από τους γιους του Πανδίονα που μετανάστευσε στη Λυκία και σ' αυτόν όφειλε, καθώς έλεγαν, η χώρα το όνομά της. Άλλοι πάλι του αποδίδουν την καθιέρωση της λατρείας του Λυκίου Απόλλωνα.

10. Σφήκες, στ. 1107-1109.

στημα οργάνωσης των δικαστηρίων που παραθέτει η Αθηναίων Πολιτεία¹¹, ανήκουν δηλαδή στον ύστερο 4ο αιώνα. Αυτό όμως δεν αποκλείει την πιθανότητα να υπήρχαν –σε κάποια μορφή– και στο τέλος του 5ου αιώνα. Αλλά και στις αρχές του 4ου, οπότε και θα δίνονταν στους δικαστές στην αρχή του δικαστικού έτους. Τις βακτηρίες θα τις αντάλλασσαν με τα «ξύμβολα», τα δικαστικά δηλαδή διαπιστευτήρια¹², κάθε φορά που θα έμπαιναν στο δικαστήριο να δικάσουν. Έτσι μπορεί να εξηγηθεί γιατί οι σκίπωνες βρίσκονταν στο σπίτι του Φιλοκλέωνα και όχι στη φύλαξη του κλητήρα του δικαστηρίου και γιατί ο Φιλοκλέων ήταν σε θέση να τους πετάξει, μόλις πείστηκε από τα επιχειρήματα του γιου του και υποσχέθηκε ότι δεν θα ξαναδικάσει.

Παρουσιάζοντας ο Αριστοφάνης τους δικαστές ως σφήκες, εφοδιασμένους με κεντρί και «πολύ μυτερό» μάλιστα¹³ δεν έκανε μόνο τους γνωστούς του σεξουαλικούς υπαινιγμούς, ούτε περιοριζόταν να δηλώνει τον πόνο που οι δικαστικές αποφάσεις προκαλούσαν. Με το κεντρί¹⁴ πρέπει να ζωγράφιζε και το σκίπωνα, τη βακτηρία, διαχρονικό προσδιοριστικό στοιχείο του φορέα της δικαστικής ιδιότητας: «όποιος από τους πολίτες δεν διαθέτει κεντρί, μεγάλο ή μικρό, να μην εισπράττει το τριώβολο», λέει στο στίχο 1121. Η μόνη δυσκολία που μια τέτοια ερμηνεία παρουσιάζει, έγκειται στη χρησιμοποίηση του πληθυντικού αριθμού «σκίπωνες» αντί του ενικού «σκίπων». Φυσιολογικά κάθε δικαστής όφειλε να διαθέτει μια μόνο βακτηρία. Αν ο πληθυντικός δεν οφείλεται σε ελευθεριότητα προσαρμοσμένη στις μετρικές ανάγκες του στίχου, μπορεί ίσως να εξηγηθεί με τη σκέψη ότι ο Φιλοκλέων, εξαιτίας της μανίας του να δικάζει, είχε ήδη χρησιμοποιήσει με κάποιο τρόπο τη γνωστή από τους μεταγενέστερους χρόνους, απάτη της διπλοεγγραφής στους καταλόγους των δικαστών και έτσι μετείχε σε περισσότερα από ένα δικαστήρια.

Στις Εκκλησιάζουσες, που διδάχτηκαν το 393 ή το 392, όπως και στον Πλούτο που διδάχτηκε το 388, είναι σαφής η αποσύνδεση των δικαστών από τα συγκεκριμένα δικαστήρια. Ο νόμος επέβαλλε πλέον την ετήσια συγκρότηση δέκα πάγιων δικαστικών ομάδων που χαρακτηρίζονταν με τα γράμματα από Α μέχρι και Κ. Τα ψηφία έμπαιναν κάθε πρωί σε κληρωτίδες. Κληρώνονταν τόσα ψηφία, όσα και τα δικαστήρια που είχαν προγραμματιστεί να συνεδριάσουν και οι αντίστοιχες ομάδες των δικαστών συγκροτούσαν τις δικαιοδοσίες της ημέρας (λαχόν το γράμμα σου δικάζειν)¹⁵.

Ο ποιητής βρίσκει την ευκαιρία στις Εκκλησιάζουσες να διακωμωδή-

11. Αθηναίων Πολιτεία. LXV. 1-2.

12. Πλούτος, στ. 278.

13. Σφήκες, στ. 225-226, πρβλ. στ. 405-410 και 420-423.

14. «Κέντρον». Στους Σφήκες, στ. 427 και 1073, αποκαλείται «εγκεντρίς».



σει τη διαδικασία της κλήρωσης. Η Πραξαγόρα θα κλήρωνε σύμφωνα με τα δέκα πρώτα γράμματα του αλφάβητου όχι τους δικαστές στα δικαστήρια αλλά τους άντρες στις τραπεζαρίες. Οι «εκ του βήτα», λέει, θα έτρωγαν στη βασιλαιο στοά, οι «εκ του θήτα» στο Θησείο, οι «εκ του κάππα» στη στοά των αλεύρων. Και επειδή θα υπήρχε αφθονία φαγητών, όποιων τα γράμματα δεν θα κληρώνονταν δεν θα γύρναγαν στα σπίτια τους –όπως στις κληρώσεις των δικαστών– αλλά και αυτοί κάπου θα εστιάζονταν¹⁶. Το κείμενο δείχνει πως και τα δικαστήρια (εστιατόρια) προσδιορίζονταν με γράμματα (εν τω γράμματι δειπνεί)¹⁷, ίσως από το Λ μέχρι το Υ. Για την κλήρωση η Πραξαγόρα θα μετέφερε στην αγορά τα «κληρωτήρια» που ήταν εγκατεστημένα σε κάποιο δημόσιο χώρο¹⁸. Με τη λέξη «κληρωτήρια» ο ποιητής δεν μπορεί να εννοεί σύνθετους μηχανισμούς επιλογής δικαστών σαν αυτούς που περιγράφει η Αθηναίων Πολιτεία¹⁹ αλλά πάντως δεν αναφέρεται και σε απλές κάλπες.

Στην Αθήνα λειτουργούσαν πολλά δικαστήρια. Η αύξηση της δικαστικής ύλης ήταν συνέπεια της πληθυσμιακής αύξησης της πόλης αλλά και της κυριαρχίας της πάνω στους συμμάχους. Η ανάπτυξη του εμπορίου, ο πολλαπλασιασμός των συναλλαγών, η εγκατάσταση ολοένα και περισσότερων ξένων, γεννούσαν διαφορές που αναζητούσαν τη δικαστική τους επίλυση. Μαζί με αυτές και οι πιο σπουδαίες διαφορές των συμμάχων, αφού η ηγεμονεύουσα Αθήνα τους υποχρέωνε να τις θέτουν υπό την κρίση των δικαστηρίων της. Ήταν ακόμα και οι υποθέσεις της πολιτικής που τροφοδοτούσαν τα δικαστήρια. Γραφές παρανόμων, καταγγελίες για δημόσια αδικήματα, ξεκαθάρισμα λογαριασμών των πολιτικών μερίδων.

Στις κωμωδίες του ο ποιητής κάνει αναφορές σε σοβαρές υποθέσεις που εισάγονταν με γραφές ξενίας²⁰, με γραφές λιποταξίου²¹, με γραφές τραύματος εκ προνοίας ή με δίκες αικείας²² αλλά και σε άλλες, λιγότερο σημαντικές όπως οι αγροζημίες²³, τα «δικίδια» κατά μετοίκων²⁴ ή οι δικαστικές διαδικασίες που απαιτούνταν για να τεθεί ένας ανήμπορος γέρος σε δικαστική συμπαράσταση²⁵. Η ποικιλία αυτή των διαδικασιών έ-

15. Πλούτος, στ. 277, πρβλ. στ. 972.

16. Εκκλησιάζουσαι, στ. 683-690.

17. Εκκλησιάζουσαι, στ. 683.

18. Εκκλησιάζουσαι, στ. 681.

19. Αθηναίων Πολιτεία, LXIII, 2.

20. Σφήκες, στ. 718, Βάτραχοι, στ. 741.

21. Βλ. απ. 808 της ομάδας των «Αδήλων Δραμάτων» του ποιητή (Edmonds).

22. Νεφέλαι, στ. 494-496.

23. Ειρήνη, στ. 628-631.

24. Ιππής, στ. 347.

25. Νεφέλαι, στ. 845.

χάνε τον Αριστοφάνη να φανταστεί στους Ιππής ένα «δείγμα των δικών», ένα δικοπάζαρο²⁶ και στους Δαιταλής «δίκες στο καλάθι»²⁷ από όπου μπορούσε κάποιος να διαλέξει και να πάρει όποια ήθελε. Και στις Νεφέλες ο Στρεψιάδης ζητά από τον Άδικο Λόγο να τροχίσει το στόμα του γιού του με τέτοιο τρόπο ώστε το ένα σαγόνι να είναι κατάλληλο να αγορεύει σε μεγάλες δίκες και το άλλο σε δικίδια²⁸.

Για τον Αριστοφάνη η απονομή της δικαιοσύνης, όπως γινόταν στην Αθήνα, ήταν μια παλαιά αρρώστια (νόσος αρχαία) που είχε θρονιαστεί στην πόλη²⁹. Στις Νεφέλες ο μαθητής του Σωκράτη δείχνει στο Στρεψιάδη έναν παγκόσμιο χάρτη. «Να, αυτή εδώ», του λέει, «είναι η Αθήνα»! «Τι μου λές»; του απαντά ο Στρεψιάδης κοιτώντας το χάρτη απορημένος. «Δεν το πιστεύω. Δεν βλέπω πουθενά τους δικαστές να συνεδριάζουν»³⁰. Στους Όρνιθες³¹ οι Αθηναίοι παρουσιάζονται σε όλη τη ζωή τους να μην κάνουν άλλη δουλειά παρά να «τραγουδούν» στις δίκες, γι' αυτό ο Πισθέταιρος και ο Ευελπίδης, απογοητευμένοι, ψάχνουν να βρουν άλλη πόλη να κατοικήσουν. Όταν ο Έποπος τους ρωτά από πού κρατά η σκούφια τους, εκείνοι του απαντούν «από εκεί που ναυπηγούνται οι ωραιές τριήρεις». «Κατάλαβα» τους λέει τότε ο Έποπος. «Είστε Ηλιαστές», «Εμείς αντιηλιαστές (απηλιαστά) είμαστε», διαμαρτύρονται αυτοί. «Υπάρχει και αυτό το φρούτο στα μέρη σας»; τους ρωτά εκείνος. «Αν ψάξεις στους αγρούς κάτι θα βρεις» του απαντούν³². Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και ο «χρησμός» που επικαλείται ο Φιλοκλέων, πως θα έρθει ο καιρός που οι Αθηναίοι θα δικάζουν μπροστά στο κατώφλι του σπιτιού τους και ο καθένας θα συγκροτεί ένα μικρό δικαστήριο, για προσωπική χρήση³³.

Στην κατάσταση αυτή ο Αριστοφάνης επηρεασμένος από την πλατωνική Πολιτεία, αντιπροτείνει μια ιδεατή πόλη όπου θα κυριαρχούν οι γυναίκες και τα πάντα θα είναι κοινά. Αφού δεν θα υπάρχει ατομική ιδιοκτησία, δεν θα υπάρχουν διαφορές ούτε αιτίες για να γίνονται δίκες και, έτσι, τα δικαστήρια θα μεταβληθούν σε «ανδρώνες»³⁴. Οι Αθηναίοι ωστόσο αντιμετώπισαν το πρόβλημα με τη δημιουργία και νέων δικαστηρίων.

26. *Ιππής*, στ. 979.

27. «Δικῶν γυργάθους» (Εἰ μὴ δικῶν τε γυργάθους ψηφισμάτων τε θωμοὺς φέροντες). Βλ. *Δαιταλής*, απ. 217 (Edmonds) = Πολυδεύκης, 10. 158.

28. *Νεφέλαι*, στ. 1108-1110.

29. *Σφήκες*, στ. 651.

30. *Νεφέλαι*, στ. 206-208.

31. *Όρνιθες*, στ. 40-41.

32. *Όρνιθες*, στ. 108-111.

33. *Σφήκες*, στ. 799-804.

34. *Εκκλησιάζουσαι*, στ. 657 και 676.



Το Καινόν³⁵, όπως δηλώνει και το όνομά του, ήταν ένα από αυτά και πάντως δεν πρέπει να ταυτιζόταν με το δικαστήριο του Άρχοντα ή των Ένδεκα. Στο Καινόν φαίνεται πως δικάζε και ο Φιλοκλέων. Και επειδή τα νέα δικαστήρια έπρεπε κάπου να συνεδριάζουν, οι θεσμοθέτες έψαχναν και έβρισκαν τους κατάλληλους χώρους. Σε μερικά κτίρια άλλαξαν τη χρήση. Στο Ωδείο, για παράδειγμα, αντί για μουσικά ακούσματα, φιλοξενούνταν πλέον οι ισχυρισμοί και τα επιχειρήματα των διαδίκων.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες τα αθηναϊκά λαϊκά δικαστήρια δεν πρέπει να παρείχαν ιδιαίτερες ανέσεις στους δικαστές³⁶. Δεν είναι ωστόσο βέβαιο αν οι στίχοι 1109-1111 των Σφηκών –όπου ο χορός (Β ημιχόριο) επισημαίνει «άλλοι πάλι δικάζουμε κοντά στα τείχη, στριμωγμένοι ο ένας πάνω στον άλλο, σκύβοντας στη γη και σαλεύοντας με δυσκολία, όπως τα σκουλίκια στο κέλυφός τους»– αναφέρονται στο στρίμωγμα των δικαστών στα τρία δικαστήρια (του Άρχοντα, των Ένδεκα και του Ωδείου) ή γενικά στα δικαστήρια. Επειδή η πρόταση εισάγεται με το επιμεριστικό «οι δε» είναι καλύτερα να υποθέσουμε πως μάλλον γίνεται λόγος για ένα συγκεκριμένο δικαστήριο που βρισκόταν πλάι σε κάποιο τείχος, κοντά στην αγορά, ίσως στο χώρο κάτω από την Ακρόπολη.

Δίπλα στα λεγόμενα «λαϊκά» δικαστήρια συνέχιζαν να λειτουργούν και οι άλλες δικαιοδοσίες: ο Άρειος Πάγος, οι δικαστές κατά δήμους, οι ξενοδίκες, οι ναυτοδίκες και, από τον 4ο αιώνα, οι δημόσιοι διαιτητές. Πολλές διαφορές εξακολουθούσαν να διακανονίζονται φιλικά, μέσα από την κλασική ιδιωτική διαιτησία. Σε δικαιοδοσίες μεταβάλλονταν ακόμα η βουλή των πεντακοσίων και η ίδια η εκκλησία, όταν αποφάσιζαν να κρατήσουν και να δικάσουν ορισμένες υποθέσεις.

Για όλα αυτά τα δικαστήρια δεν γίνεται λόγος στους Σφήκες όπου περιγράφονται ηλιαστικές δικαιοδοσίες. Άλλωστε ο Φιλοκλέων ήταν ηλιαστής. Μόνο μια έμμεση αναφορά στις δικαιοδοτικές αρμοδιότητες της βουλής και της εκκλησίας υπάρχει, διατυπωμένη και αυτή αρνητικά. «Όταν η βουλή ή ο δήμος», λέει γεμάτος έπαρση ο Φίλοκλέων, «δυσκολεύονται να εκδικάσουν κάποια σπουδαία υπόθεση, έχουν νομοθετήσει να στέλνουν τους ενόχους σ' εμάς τους δικαστές»³⁷.

Στις Θεσμοφοριάζουσες, ωστόσο, η βουλή των γυναικών αποφασίζει να παραγγείλει στην εκκλησία του δήμου να δικάσει τον Ευριπίδη³⁸ και στους Βατράχους υπάρχει κάποιος υπαινιγμός για τις συνθήκες της δίκης των στρατηγών, νικητών της ναυμαχίας των Αργινουσών, στην εκκλη-

35. Σφήκες, στ. 120.

36. Πρβλ. *Ιππής*, στ. 897-898.

37. Σφήκες, στ. 590-591.

38. Θεσμοφοριάζουσαι, στ. 372-378.

ρία³⁹. Σε ένα από τα «Ἀδηλα Δράματά» του ο ποιητής αναφέρεται στην αρμοδιότητα του Παλλαδίου, χωρίς όμως να διευκρινίζει αν τις υποθέσεις των ακούσιων φόνων εξακολουθούσαν να τις δικάζουν οι εφέτες ή αν το Παλλάδιο είχε ήδη μεταβληθεί σε ηλιαστικό δικαστήριο⁴⁰.

Στη χαμένη κωμωδία Κένταυρος, ο Αριστοφάνης αναφέρεται στους ιερώτες διαιτητές, που συνέχιζαν να «δικάζουν» τις λεγόμενες «πρόδικες», δηλαδή εξώδικες, δίκες⁴¹, ενώ σε ένα απόσπασμα από τους Δαιταλῆς υποαινίσσεται την αρμοδιότητα των ναυτοδικών να επιλαμβάνονται των υποθέσεων των ξένων, ιδιαίτερα των ναυτικών⁴². Το απόσπασμα αυτό ίσως παρανοήθηκε από τον Κρατερό και, έτσι, στα λεξικά του Αρποκρατίωνα⁴³ και της Σούδας⁴⁴ οι ναυτοδίκες παρουσιάζονται ως δικαστήριο που εκδίκασε τις γραφές ξενίας.

Η κάθε δίκη ήταν αποτέλεσμα κίνησης ορισμένων διαδικασιών. Από τη στιγμή της υποβολής της μήνυσης ή της αγωγής άνοιγε ο κύκλος της δικαστικής διακρίβωσης των ισχυρισμών των μερών και της επίλυσης της διαφοράς. Θα μπορούσε βέβαια ο εγκαλούμενος να αποφύγει σε μερικές περιπτώσεις τις δικαστικές περιπέτειες αν προσφερόταν να πληρώσει κάποια αποζημίωση με την προϋπόθεση ότι ο μηνυτής θα αποδεχόταν την προσφορά⁴⁵. Στις Νεφέλες μνημονεύεται ο νόμος του Σόλωνα που ρύθμιζε τη διαδικασία συμβιβασμού των αντίπαλων πλευρών πριν από την έναρξη της δίκης και τις κλητεύσεις⁴⁶. Στους Σφήκες αλιεύουμε τον τύπο της πρόσκλησης που ο εγκαλὼν απηύθυνε στον εγκαλούμενο για να προσέλθει στο δικαστήριο.

Οι κλητεύσεις μπορούσαν να είναι γραπτές ή και προφορικές. Ο Φιλοκλέων κλητεύθηκε ως κατηγορούμενος δυο φορές και τις δυο προφορικά. Την πρώτη φορά ο μηνυτής του χρησιμοποίησε τον τύπο «προσκαλούμαι σε», ανέφερε τον αρμόδιο άρχοντα (αγορανόμοι) που θα προανέκρινε και θα έφερνε την υπόθεση στο δικαστήριο και προσδιόρισε το αδίκημα που αποτελούσε τη βάση της μήνυσης, «φθορά του εμπορεύματος»⁴⁷. Η δεύτερη κλήτευση περιλάμβανε μόνο το τυπικό «προσκαλούμαι σε» και

39. Βάτραχοι, στ. 779 και 951-952.

40. Βλ. απ. 585 της ομάδας των «Αδήλων Δραμάτων» του ποιητή (Edmonds) = Ευστάθιος, 1419. 52.

41. «Ἐγὼ γάρ, εἴ τί σ' ἡδίκηκ', ἐθέλω δίκην δοῦναι πρόδικον ἐν τῶν φίλων τῶν σῶν ἐνί». Βλ. Κένταυρος, απ. 267 (Edmonds).

42. Δαιταλῆς, απ. 225 (Edmonds).

43. Αρποκρατίων, λ. ναυτοδίκαί.

44. Σούδα, λ. βάψας.

45. Σφήκες, στ. 1419-1420.

46. Νεφέλαι, στ. 1189-90.

47. Σφήκες, στ. 1406-1407.

το αδίκημα, «ύβρις»⁴⁸ αλλά δεν υπήρχε αναφορά στον αρμόδιο άρχοντα, ίσως επειδή ήταν σε όλους γνωστό ποιοι ήταν αρμόδιοι να επιλαμβάνονται των γραφών ύβρεως. Οκτώ χρόνια αργότερα, οι Όρνιθες δείχνουν πως οι κλήσεις προς τους κατηγορούμενους συνέχιζαν να υποβάλλονται προφορικά⁴⁹.

Στις δυο περιπτώσεις της δίωξης του Φιλοκλέωνα η αναγγελία της μήνυσης έγινε με την παρουσία κλητήρα⁵⁰, ενός ειδικού μάρτυρα που θα βεβαίωνε, αν χρειαζόταν, τη νομότυπη πρόσκληση του μηνυόμενου από το μηνυτή. Όποιος λοιπόν πήγαινε να εγκαλέσει κάποιον, συνήθως φρόντιζε να συνοδεύεται από τρίτο πρόσωπο που θα πιστοποιούσε την κλήτευση. Αυτό όμως δεν ήταν υποχρεωτικό. Η κλήτευση μπορούσε να βεβαιωθεί και από πρόσωπο που τύχαινε να είναι παρόν κατά την κοινοποίηση ή να βρίσκεται στον τόπο της διάπραξης του αδικήματος, οπότε ο μηνυτής είχε τη δυνατότητα να τον κλητεύσει και ως ουσιαστικό μάρτυρα⁵¹. Στις Νεφέλες ο Στρεψιάδης κλήτευσε, ως ουσιαστικό μάρτυρα στη δίκη κατά του δανειστή του, τον κλητήρα που είχε έλθει μαζί με το δανειστή για να βεβαιώσει τη νομότυπη κλήτευσή του ως υπερήμερου οφειλέτη⁵².

Στους Σφήκες αλλά και στις Νεφέλες ο Αριστοφάνης παραλείπει ορισμένα βασικά στοιχεία της κλήσης, όπως τον προσδιορισμό του χρόνου κατά τον οποίο ο κατηγορούμενος έπρεπε να εμφανιστεί στο δικαστήριο. Γνωρίζουμε μόνο δυο αναφορές του ποιητή στο νομικό ημερολόγιο της Αθήνας και αυτές για περιπτώσεις όπου ο κατηγορούμενος (ή και ο κατήγορος) ήταν ξένος. Η μια υπάρχει στους Όρνιθες⁵³, όπου μηνύεται για ύβρη ο Πισθέταιρος, υπήκοος της Νεφελοκοκκυγίας πλέον και καλείται να προσέλθει στην Αθήνα για να δικαστεί το μήνα Μουνιχιώνα. Η δεύτερη βρίσκεται σε ένα απόσπασμα από το Νίοβο και αναφέρεται σε «δίκη από συμβόλων»⁵⁴, δίκη, δηλαδή, στην οποία οι εφαρμοζόμενοι κανόνες του ουσιαστικού δικαίου προβλέπονταν από διμερή διακρατική συμφωνία. Στο Νίοβο, όπου τα σύμβολα είχαν συναφθεί ανάμεσα στον κόσμο των νεκρών και τον κόσμο των ζωντανών, ο Μαιμακτηριών μνημονεύεται ως μήνας διεξαγωγής κάθε είδους δίκης μεταξύ διαδίκων από τους δυο κόσμους⁵⁵.

48. Σφήκες, στ. 1117-1118.

49. Όρνιθες, στ. 1046-1047.

50. Σφήκες, στ. 1408, 1434, 1436, πρβλ. Νεφέλαι, στ. 1297.

51. Βλ. Πλούτος, στ. 932. Νεφέλαι, στ. 1297, πρβλ. στ. 875.

52. Νεφέλαι, στ. 1218-1223.

53. Όρνιθες, στ. 1046-1047.

54. Νίοβος, απ. 278 (Edmonds) = *Etymologicum Magnum*, λ. Μαιμακτηριών.

55. Νεκρός: «Ἔστι(ν) γὰρ, ἡμῖν τοῖς κάτω πρὸς τοὺς ἄνω ἀπὸ συμβόλων, καὶ μὴν ὁ Μαιμακτηριών, ἐν ᾧ ποιούμεν τὰς δίκας καὶ τὰς γραφάς», Νίοβος, απ. 278 (Edmonds).

Μπορεί οι Σφήκες να μη μας φωτίζουν γύρω από το νομικό ημερολόγιο, εξακολουθούν όμως να αποτελούν σημαντική πηγή δικονομικών πληροφοριών. Από αυτούς μαθαίνουμε ότι οι γυναίκες, που δεν ήταν σε θέση να παραστούν και να αναπτύξουν μόνες τις υποθέσεις τους στα δικαστήρια⁵⁶, είχαν την ευχέρεια να κοινοποιούν κλήσεις αλλά και ότι η κλήση μπορούσε να κοινοποιηθεί και εναντίον κάποιου που ο εγκαλών δεν τον γνώριζε ούτε κατ' όνομα, ώστε να τον κλητεύσει με το όνομά του. Το γεγονός ότι ο μηνυτής του Φιλοκλέωνα δεν τον κατονομάζει κατά την επίδοση της κλήσης επειδή δεν γνωρίζει πώς τον λένε, δεν εξομοιώνει την κλήση με «μήνυση κατ' αγνώστων»;

Οι Σφήκες πάντως μπορούν νά οδηγήσουν στην υπόθεση πως την εποχή που γράφτηκαν δεν ήταν απαραίτητη για τη νομότυπη κλήτευση η παρουσία δυο μαρτύρων –όπως στη διάρκεια του 4ου αιώνα– αλλά αρκούσε και ένας. Το ζήτημα αυτό ωστόσο πρέπει να επανεξεταστεί αφού ληφθούν υπόψη οι ανάγκες της σκηνικής παρουσίας των κωμωδιών, γιατί βασικός κανόνας της διδασκαλίας τους ήταν η οικονομία των υποκριτών αλλά και των «βωβών» προσώπων. Δεν αποκλείεται αυτός να ήταν ο λόγος που οδήγησε τον Αριστοφάνη σε μια αυθαίρετη μείωση του αριθμού των «κλητήρων» τόσο στους Σφήκες όσο και στις Νεφέλες⁵⁷.

Ο Αριστοφάνης δεν αναφέρεται ιδιαίτερα στην επόμενη φάση, στη διαδικασία δηλαδή της κατάθεσης της μήνυσης ή της αγωγής στον αρμόδιο άρχοντα. Στις Νεφέλες μόνο κάνει λόγο για μια αγωγή δανείου που έπρεπε να κατατεθεί στο πρυτανείο όπου ο ενάγων θα πλήρωνε και κάποιο δικαστικό παράβολο⁵⁸. Στην ίδια κωμωδία γίνεται αναφορά και στο δικαστικό υπάλληλο (γραμματέα) που συνέτασσε όσες καταγγελίες πολιτών θα όδευαν προς το δικαστήριο⁵⁹.

Η εκδίκαση άρχιζε νωρίς τα ξημερώματα⁶⁰ με τη δέηση στους θεούς⁶¹. Τότε οι δικαστές καταλάμβαναν και τα έδρανά τους. Οι Σφήκες παρέχουν ένα σχετικά λεπτομερειακό κατάλογο των χρηστικών αντικειμένων που βρίσκονταν στο χώρο των αθηναϊκών λαϊκών δικαστηρίων. Κάνουν λόγο για τα ξύλινα έδρανα των δικαστών –ο Φιλοκλέων τρελαινόταν να κάθεται στην πρώτη σειρά και ήταν έτοιμος να δαρθεί με όποιον έπιανε τη θέση του⁶²– και για το δρύφακτο⁶³, έναν ξύλινο φράκτη που σε μερι-

56. Πρβλ. *Εκκλησιάζουσαι*, στ. 452 και 460.

57. *Νεφέλαι*, στ. 1218.

58. *Νεφέλαι*, στ. 1255-1256.

59. *Νεφέλαι*, στ. 770.

60. *Σφήκες*, στ. 216-219, πρβλ. *Όρνιθες*, στ. 1286-1287.

61. *Σφήκες*, στ. 862.

62. *Σφήκες*, στ. 89-90.

63. *Σφήκες*, στ. 386 και 830.

κούς στίχους αναφέρεται ως κιγκλίσ ή κιγκλίδωμα⁶⁴. Κάθε πρωί, με την έναρξη της δίκης, ο θεσμοθέτης έκλεινε την είσοδο του κιγκλιδώματος ώστε να εμποδίζονται οι αργοπορημένοι δικαστές να εισέλθουν στο χώρο του δικαστηρίου⁶⁵. Άλλο βέβαια ότι αυτοί, ακόμα και έρποντας, προσπαθούσαν να περάσουν μέσα⁶⁶. Η κύρια πάντως αποστολή του δρύφακτου ήταν να διαχωρίζει τους δικαστές από τον κόσμο των περιεργών και των ενδιαφερόμενων που έρχονταν να παρακολουθήσουν τη διαδικασία ή να συμπαρασταθούν στους διαδίκους. Ο Φιλοκλέων θεωρεί το δρύφακτο πράγμα ιερό και απαραίτητο για την εκδίκαση των υποθέσεων και πιστεύει πως, μόλις το διαβεί, ενδύεται και τις δικαιοδοτικές εξουσίες του⁶⁷. Και είναι πιθανό ο Φιλοκλέων να είχε αυτή την εντύπωση, αν και δεν συνάγεται από τους σχετικούς στίχους. Οι δικαστές, ωστόσο, αναλάμβαναν τα καθήκοντά τους με την αναπομπή των καθιερωμένων ευχών που σηματοδοτούσαν και την έναρξη της συνεδρίασης.

Την εποχή που διδάχτηκαν οι Σφήκες, οι δικαστές γνώριζαν από πριν ποιά υπόθεση θα δικάζαν αφού η σύνθεση ήταν σταθερή και το πινάκιο της δικασίμου προκαθορισμένο⁶⁸. Αλλά και αν δεν είχαν λάβει γνώση, πάντα υπήρχαν κάποιοι που φρόντιζαν να τους ενημερώνουν. Οι άνθρωποι του δημαγωγού έρχονταν συχνά στο σπίτι του Φιλοκλέωνα για να του «θυμίσουν» ποιούς είχε να δικάσει την επόμενη ημέρα⁶⁹. Ο Αριστοφάνης δεν χάνει ευκαιρία να δείξει πως οι λαϊκοί δικαστές ήταν ένα σώμα που ενεργούσε κατ' εντολήν. «Ο Κλέων, ο προστάτης μας», λέει ο Φιλοκλέων, «που από όλους τους Αθηναίους μόνο εμάς τους ηλιαστές χαϊδεύει και μας έχει στα ώπα-ώπα, αυτός που προσφέρεται να διώξει ακόμα και τις μύγες που μας ενοχλούν⁷⁰, μας παράγγειλε να πάμε στο δικαστήριο νωρίς, εφοδιασμένοι με οργή τριών ημερών (προφανώς ο υπαινιγμός για το μισθό των τριών οβολών), να δικάσουμε το Λάχη και να τον παιδέψουμε για τις αδικίες που έχει διαπράξει»⁷¹.

Με εντολή του προεδρεύοντα άρχοντα, ο κήρυκας καλούσε τον κατηγορο⁷² (συχνά ήταν κάποιος «συκοφάντης»⁷³) να διαβάσει το γραπτό κατηγορητήριο που περιλάμβανε τα στοιχεία ταυτότητας του κατηγορου

64. Σφήκες, στ. 124 και 775.

65. Σφήκες, στ. 775.

66. «Ὁ δ' ἡλιαστής εἶρπε πρὸς τὴν κιγκλίδαν». Βλ. Δαιταλῆς, απ. 210 (Edmonds).

67. Σφήκες, στ. 552 και 830-831.

68. Βλ. Σφήκες, στ. 240.

69. Σφήκες, στ. 686-689.

70. Σφήκες, στ. 596-597.

71. Σφήκες, στ. 240-244.

72. «Ξυνήγορος». Σφήκες, στ. 482.

73. Πλούτος, στ. 907-922.

και του κατηγορούμενου, την κατηγορία και την προβλεπόμενη ή προτεινόμενη ποινή. Γιατί στους τιμητούς αγώνες η ποινή, από την πλευρά του κατηγορούμενου, έπρεπε να προταθεί εγγράφως από την αρχή της διαδικασίας και όχι στο τέλος της. Θεωρούνταν δηλαδή εισαγωγικό έγγραφο της δίκης. Αυτό όμως δεν εμπόδιζε, σε αρκετές περιπτώσεις, να διαμορφώνεται η πρόταση μετά από κάποιες εξωδικαστικές συνεννοήσεις⁷⁴. Στη συνέχεια ο κατηγορούμενος καλούνταν στο λίθο⁷⁵ για να απολογηθεί.

Η απολογία συνήθως ήταν μια βαρετή υπόθεση για τους δικαστές, μερικές φορές όμως συντελούσε στην τέρψη τους. Αν ο κατηγορούμενος τύχαινε να διαθέτει καλλιτεχνικά προσόντα, οι δικαστές, είτε κατά την απολογία του είτε και μετά την τυχόν αθώωσή του, θα μπορούσαν να επωφεληθούν. Ο Φιλοκλέων επαναλαμβάνει γνωστά στους θεατές πράγματα όταν λέει πως, έτσι και βρεθεί κατηγορούμενος κάποιος υποκριτής τραγωδιών, δεν τη γλυτώνει πριν απαγγείλει το καλύτερο κομμάτι του και πως, αν κάποιος αυλητής απαλλαγεί, σίγουρα θα παίξει ένα εξόδιο για τους δικαστές του την ώρα που θα βγαίνουν από το δικαστήριο⁷⁶.

Εδώ βέβαια ο Αριστοφάνης σωρεύει δυο διαφορετικές εκδηλώσεις, μια πριν από την απόφαση, κατά τη διάρκεια της δίκης, που δείχνει πως την ζήτησαν οι δικαστές και σχετίζεται, έστω και έμμεσα, με την απολογία και μιαν άλλη, μετά τη δίκη, ευχαριστήρια. Και οι δυο πρέπει να συνηθίζονταν. Η επίδειξη όμως της τέχνης του κατηγορούμενου στη διάρκεια της «ακροαματικής διαδικασίας» φαίνεται πως είχε εθιμικά καθιερωθεί. Ίσως γιατί μπορούσε να συμβάλει στη διακρίβωση της «πολιτισμικής προσφοράς» του κατηγορούμενου και έτσι να συνεκτιμηθεί κατά την έκδοση της απόφασης. Η διακρίβωση της πολιτισμικής προσφοράς δεν ήταν και ο βασικός λόγος που ο Υπερείδης ξεγύμνωσε τη Φρύνη μπροστά στους δικαστές της;

Ο κατηγορούμενος δεν διέθετε πάντα ευχέρεια λόγου. Πολλές φορές ήταν αγράμματος ή ακαλλιέργητος όπως ο Στρεψιάδης, που ήθελε αλλά δεν μπορούσε να μάθει να «στρεψοδικεί» για να ξεφεύγει από τους δανειστές του⁷⁷. Άλλοτε πάλι ήταν ανήμπορος ή υπερήλικας⁷⁸. Συχνά ήταν κάποιος που είχε μπλέξει άθελά του στη δίκη. «Γεροντικά τρεκλίζοντας οδεύουμε προς το λίθο, χωρίς να βλέπουμε τίποτα παρά μόνο τη σκιά του δικαίου. Πληρώνουμε λοιπόν το πρόστιμο και φεύγουμε» λέει ο χορός των Αχαρνέων⁷⁹. Και συνεχίζει: «αφού δεν αφήνετε τους γέρους ούτε

74. Πλούτος, στ. 480-484.

75. Σφήκες, στ. 905.

76. Σφήκες, στ. 579-582.

77. Νεφέλαι, στ. 436.

78. Πρβλ. Αχαρνής, στ. 1129.

79. Αχαρνής, στ. 683-691.



να ξαποστάσουν, ψηφίστε τουλάχιστον να γίνονται οι δίκες χώρια, έτσι ώστε ο γέρος να έχει κατήγορο κάποιον εξ ίσου γέρο και ανήμπορο, όχι τον Αλκιβιάδη»⁸⁰. Στις περιπτώσεις αυτές όμως κάποιος φίλος μπορούσε να απολογηθεί για λογαριασμό του κατηγορούμενου⁸¹.

Στο οικιακό δικαστήριο του Φιλοκλέωνα το ρόλο τού φίλου τού ανήμπορου να απολογηθεί κατηγορούμενου αναλαμβάνει ο Βδελυκλέων που ταυτόχρονα είναι και άρχων-πρόεδρος του δικαστηρίου και κήρυκας. Ο Φιλοκλέων παρεμβαίνει συχνά και διακόπτει το γιό του που προσπαθεί να ασκήσει το υπερασπιστικό του καθήκον⁸². Ωστόσο, ίσως επειδή αγόρευε ο γιός του, στις παρεμβολές του δεν χρησιμοποίησε τη συνηθισμένη στους δικαστές απαξιωτική έκφραση «άδεις», που αναφέρεται σε ένα απόσπασμα των Γεωργών και σημαίνει «ματαίως λέγεις»⁸³.

Οι αγορεύσεις μετρούνταν πάντα με την κλεψύδρα⁸⁴. Ο Βδελυκλέων την αντικαθιστά με ένα δοχείο νυκτός⁸⁵. Ο πατέρας του όμως δεν χρειάστηκε να χρησιμοποιήσει το «χρόνο του ύδατος» αφού γρήγορα έκανε χρήση του δικαιώματος που είχαν οι δικαστές να κατεβάζουν τον αγορητή ή τον κατηγορούμενο από το λίθο⁸⁶, αν έκριναν πως ήδη είχαν ακούσει αρκετά και πως η υπόθεση ήταν πλέον ώριμη για ψηφοφορία.

Στη συνέχεια ο Βδελυκλέων, με την ιδιότητα του κήρυκα, καλεί τους μάρτυρες να καταθέσουν προφορικά⁸⁷. Η εξέτασή τους αντανακλά τη συνηθισμένη τον 5ο αιώνα διαδικασία που εξαντλούνταν στην υποβολή ερωτήσεων προς το μάρτυρα από την πλευρά του διαδίκου ο οποίος τον είχε κλητεύσει⁸⁸ και στη μονολεκτική –με ένα ναι ή ένα όχι– απάντηση του μάρτυρα⁸⁹. Οι μάρτυρες βέβαια δεν ήταν πάντα αξιόπιστοι⁹⁰. Αν όμως δεν εμφανίζονταν, ο διάδικος που τους είχε καλέσει είχε εξασφαλισμένη μια κακή για αυτόν απόφαση⁹¹.

Πέρα από τους μάρτυρες, ο κατηγορούμενος είχε τη δυνατότητα να καλέσει στο δικαστήριο και τα ανήλικα παιδιά του. Η πρακτική αυτή σύντομα προσέλαβε το χαρακτήρα δικονομικού εθίμου. Σε αρκετές κω-

80. Αχαρνής, στ. 713-716.

81. Σφήκες, στ. 949.

82. Βλ. Σφήκες, στ. 953, 956, 960-961.

83. Γεωργοί, απ. 101 A (Edmonds) = Φώτιος, 48. 12.

84. Πρβλ. Ήρωες, απ. 314 (Edmonds).

85. Σφήκες, στ. 857-858, πρβλ. στ. 93.

86. Σφήκες, στ. 979-981.

87. Σφήκες, στ. 962-964.

88. Πλούτος, στ. 891-892.

89. Σφήκες, στ. 964-966.

90. «Ἦν γὰρ ἔν' ἄνδρ' ἄδικον σὺ διώκης, ἀντιμαρτυροῦσι δώδεκα τοῖς ἑτέροις ἐπίσιτιοι». Βλ. Πελαργοί, απ. 437 (Edmonds) = Αθήναιος, 6. 246.

91. Νεφέλαι, στ. 776-777.



ωδίες γίνεται λόγος για τη συνήθεια των κατηγορούμενων να φέρνουν το δικαστήριο τα παιδιά τους μήπως και συγκινήσουν τους δικαστές. Τον Πλούτο για παράδειγμα, εικονίζεται ένας από αυτούς να κάθεται με τα παιδιά και τη γυναίκα του κάτω από το βήμα του δικαστηρίου κρατώντας ικετήριο κλαδί ελιάς στα χέρια⁹². Οι «μαρτυρίες» των παιδιών ε-
αντλούνταν σε δάκρυα και ικεσίες προς τους δικαστές ώστε να δείξουν πιείκεια στον πατέρα τους και να τα λυπηθούν. Μια καταδικαστική α-
πόφαση θα τους στερούσε τον προστάτη τους και θα τα μετέβαλε σε ορφανά⁹³. Αυτές τις παιδικές «μαρτυρίες», ικανές να ικανοποιήσουν και τα πιο ταπεινά ένστικτα, αναπολεί στους Σφήκες ο Φιλοκλέων⁹⁴.

Ένα άλλο, διαφορετικό από τη μαρτυρία, αποδεικτικό μέσο, η κατά-
θεση του δούλου ύστερα από βασανισμό, περιγράφεται με λεπτομέρειες από τον Αριστοφάνη. Στους Βατράχους ο θεός Διόνυσος αποφασίζει να κατεβεί στον Άδη και να ανεβάσει από εκεί τον Ευριπίδη, αφού στον κό-
σμο των ζωντανών δεν μπορούσε να βρει ούτε έναν αξιόλογο τραγικό ποιητή. Παίρνει λοιπόν το δούλο του τον Ξανθία και, μέσω της Αχερου-
σίας, κατεβαίνουν στο βασίλειο του Άδη. Ο Διόνυσος φορά τα ρούχα του Ξανθία και περνιέται για δούλος. Ο Αιακός, ο δούλος του Άδη, δεν πεί-
θεται στις διαβεβαιώσεις του ότι είναι θεός και, με πρόταση του Ξανθία, αποφασίζει να τον βασανίσει. Στο διάλογο που έχει ο Ξανθίας με τον Αιακό γίνονται αναφορές σε λεπτομέρειες της πρακτικής του βασανι-
σμού, όπως είναι η πληρωμή αποζημίωσης στον κύριο του δούλου που εξ αιτίας του βασανισμού του από τον αντίδικο πεθαίνει ή καθίσταται ανά-
πηρος⁹⁵.

Στην κωμωδία αυτή απαριθμούνται οι μέθοδοι βασανισμού που συνή-
θιζαν να χρησιμοποιούν οι Αθηναίοι. «Και πώς να τον βασανίσω;» ρωτά ο Αιακός τον Ξανθία δείχνοντας το Διόνυσο, ντυμένο με τα ρούχα του δούλου του. «Με κάθε τρόπο» του απαντά αυτός. «Δέσε τον στο φά-
λαγγα –ο φάλαγγας που δεν γνωρίζουμε τί ακριβώς ήταν, αναφέρεται ως μέσο βασανισμού και στις Νεφέλες⁹⁶– ή κρέμασέ τον, μαστίγωσέ τον γδάρε τον, στρέβλωσέ τον, χύσε ξίδι στη μύτη του, βάλε του στο σώμα πυρωμένα τούβλα»⁹⁷. Και ο ποιητής πληροφορεί πως ο κύριος του δού-
λου είχε το δικαίωμα να απαγορεύσει τη χρήση ορισμένων μεθόδων βα-
σανισμού επί του δούλου του⁹⁸.

92. Πλούτος, στ. 382-385.

93. Σφήκες, στ. 976-978.

94. Σφήκες, στ. 567-574.

95. Βάτραχοι, στ. 623-625.

96. Νεφέλαι, στ. 592.

97. Βάτραχοι, στ. 618-621.

98. Βάτραχοι, στ. 621-622.



Μετά τις αγορεύσεις ο κήρυκας, με εντολή του άρχοντα, καλούσε τους δικαστές να ψηφίσουν. Όλα τα «εργαλεία» της ψηφοφορίας, άλλα αυθεντικά –ψήφοι και πινάκια– και άλλα υποκατάστατα –ψηφοδόχοι– υπήρχαν και στο σπίτι του Βδελυκλέωνα. Από τους Σφήκες μαθαίνουμε πως το 422 π.Χ. ο δικαστής είχε στη διάθεσή του μια μόνο ψήφο – ένα χαλίκι ή κοχύλι– που όπως φαίνεται την έφερνε από το σπίτι του⁹⁹. Στο δικαστήριο στήνονταν δυο κάλπες, «καδίσκοι», ο «πρότερος» (της καταδίκης) και ο «ύστερος» (της αθώωσης).

Η μυστικότητα της ψηφοφορίας εξασφαλιζόταν με τον «κημό», ένα χωνί τοποθετημένο στο άνοιγμα της κάθε ψηφοδόχου, που λειτουργούσε σαν παραβάν παλάμης¹⁰⁰. Ο δικαστής κρατούσε με τα τρία δάχτυλα (αντίχειρας, δείκτης, μέσος) την ψήφο, πέρναγε το χέρι του από τους κημούς με τη σειρά που αναφέραμε¹⁰¹ και άφηνε την ψήφο του να πέσει στην κάλπη που προτιμούσε. Δεν ήταν λίγες οι φορές που ο Φιλοκλέων ξυπνούσε κρατώντας τα τρία του δάχτυλα ενωμένα, σα να ψήφιζε¹⁰². Ο κήρυκας, αφού πρώτα ρωτούσε αν υπήρχε δικαστής που δεν είχε ψηφίσει, κήρυσσε τη λήξη της ψηφοφορίας¹⁰³. Οι εντεταλμένοι την καταμέτρηση άδειαζαν τότε τις κάλπες πάνω σε μια πέτρα και μέτραγαν τις ψήφους¹⁰⁴.

Αν η καταμέτρηση οδηγούσε στην απαλλαγή, η δίκη σταματούσε εκεί. Το ίδιο ίσχυε και αν το αποτέλεσμα ήταν καταδικαστικό αλλά η ποινή για το συγκεκριμένο αδίκημα ήταν καθορισμένη από το νόμο. Αντίθετα, αν ο δικαστικός αγώνας ήταν από εκείνους που χαρακτηρίζονταν τιμητοί¹⁰⁵, οι δικαστές έπρεπε να αποφασίσουν και για το είδος και το ύψος της ποινής. Στην ψηφοφορία αυτή, την εποχή που διδάχτηκαν οι Σφήκες, οι δικαστές δεν χρησιμοποιούσαν ψήφους αλλά «πινάκια τιμητικά»¹⁰⁶, πινακίδες, δηλαδή, αλειμμένες με κερί¹⁰⁷ –που από το Φιλοκλέωνα αναφέρονται και ως «σανίδες»¹⁰⁸, όπλα εξίσου φονικά με το ξίφος– και γραφίδες. Με τη γραφίδα ο δικαστής έσυρε μια μακρυά ή μια κοντή γραμμή στο πινάκιό του, σημειώνοντας έτσι την προτίμησή του μεταξύ της ποινής που πρότεινε ο κατήγορος και αυτής που αντιπρότεινε ο κα-

99. Σφήκες, στ. 109-110, πρβλ. στ. 853.

100. Πρβλ. Σφήκες, στ. 99, 754. Θεσμοφοριάζουσαι, στ. 1031.

101. Πρβλ. Σφήκες, στ. 1339.

102. Σφήκες, στ. 94-95.

103. Σφήκες, στ. 752-753.

104. Σφήκες, στ. 332-333.

105. Πρβλ. Σφήκες, στ. 106.

106. Σφήκες, στ. 167.

107. Πρβλ. Γηρυτάδης, απ. 157 «Τὴν μάλθαν ἐκ τῶν γραμματείων ἥσθιον» (Edmonds) = Πολυδεύκης, 10. 59.

108. Σφήκες, στ. 848.

τηγορούμενος¹⁰⁹ και έριχνε το πινάκιο σε ένα κουτί. Το σύστημα των τιμωτικών πινακίων όμως δημιουργούσε αμφισβητήσεις και καθυστέρηση. Έτσι δεν επιβίωσε. Τον 4ο αιώνα οι δικαστές επιμετρούσαν την ποινή με μια δεύτερη, κανονική, ψηφοφορία.

Ο Αριστοφάνης επιμένει ιδιαίτερα στο ζήτημα της ψυχικής ιδιοσυστασίας των δικαστών. Οι αθηναίοι δικαστές πίστευαν πως το αξίωμά τους αποτελούσε τον ακρογωνιαίο λίθο του δημοκρατικού συστήματος και επομένως δίκαια τους προσέδιδε και δύναμη και κύρος. Όποιος δεν ήταν δικαστής, ήταν ένα τίποτα. Δεν είναι τυχαίο ότι στη Λυσιστράτη η κορυφαία του χορού των γυναικών λέει στον ομόλογό της του χορού των γερόντων που την απειλεί, πως δεν τον φοβάται γιατί δεν είναι πια δικαστής για να μπορεί να τη βλάψει¹¹⁰. Τα πλεονεκτήματα του αξιώματος, οι δικαστές όφειλαν να τα διαφυλάξουν με κάθε τρόπο. Οποιαδήποτε αμφισβήτησή τους θα τους παρέδιδε στην κοινή χλεύη και τότε ο κόσμος θα τους έπαιρνε στο ψιλό, αποκαλώντας τους «τσόφλια της αντωμοσίας»¹¹¹.

Ως δικαστής λοιπόν ο Φιλοκλέων είχε την αίσθηση ότι «ήρχε πάντων»¹¹². «Η εξουσία μου», λέει, «δεν υστερεί από καμιά άλλη, ούτε τη βασιλική. Είναι ισάξια της εξουσίας του Δία»¹¹³. Πιο καλότυχος άνθρωπος από το δικαστή δεν υπάρχει. Πριν ακόμα σηκωθώ από το κρεβάτι με περιμένουν στα δρύφακτα άντρες σπουδαίοι. Και μόλις πλησιάσω, όλο και κάποιο χέρι που έχει κατακλέψει το δημόσιο, θα με ακουμπήσει, όλο και κάποιος θα με ικετέψει ταπεινά να τον λυπηθώ¹¹⁴. Κι' αν θυμώσω εγώ, τα κάνουν επάνω τους οι πλούσιοι και οι πολύ ξακουσμένοι»¹¹⁵.

Η επίγνωση του ανεύθυνου της κρίσης έκανε συχνά άδικους τους δικαστές. Ο Φιλοκλέων, κομπάζοντας, δίνει ένα εκπληκτικό παράδειγμα της αυθαιρεσίας που διέκρινε τις αποφάσεις τους: «Αν κάποιος πατέρας, πεθαίνοντας, υποδείξει σύζυγο για την κόρη και κληρονόμο του, εμείς αγνοώντας τη διαθήκη και τις επίσημες σφραγίδες της, δίνουμε την επίκληρο σε όποιον μας πείσει με τα παρακάλια του και λογαριασμό δεν δίνουμε σε κανένα»¹¹⁶.

Ούτε όμως το κύρος, ούτε η δύναμη, ούτε το ανεύθυνο του αξιώματος αλλά η φτώχεια ήταν ο πραγματικός λόγος που έκανε τους πολίτες να επιζητούν μια θέση δικαστή. Ο Αθηναίος που παρουσιαζόταν στους θε-

109. Σφήκες, στ. 849-850.

110. Λυσιστράτη, στ. 380.

111. Σφήκες, στ. 545.

112. Σφήκες, στ. 518.

113. Σφήκες, στ. 620.

114. Σφήκες, στ. 549-558.

115. Σφήκες, στ. 626-628.

116. Σφήκες, στ. 583-587.



σμοθέτες και τους ζητούσε να τον εγγράψουν στον κατάλογο των έξι χιλιάδων ήταν ο φτωχός Αθηναίος που έτρεχε να δικάσει για να εισπράξει το τριώβολο. Ο Φιλοκλέων βέβαια δεν ήταν ο τυπικός λαϊκός δικαστής. Δεν ανήκε στους πολλούς φτωχούς Αθηναίους. Ενδιαφερόταν για τους οβολούς αλλά μόνο για να μη διαφέρει από τους άλλους. Γι' αυτό φορούσε και το φτωχικό «τριβώνιο»¹¹⁷, έναν επενδύτη χωρίς τσέπες. Έβαζε, όπως όλοι, τους τρεις οβολούς στο στόμα και γύριζε σπίτι του βέβαιος ότι κάτι το σπουδαίο έφερνε στους δικούς του¹¹⁸. Η οικονομική κατάσταση της οικογένειάς του ήταν όμως καλή. Ο γιος του ήταν διατεθειμένος να του εξασφαλίσει μια αξιοπρεπή διαβίωση. Ωστόσο, δικαστές σαν το Φιλοκλέωνα δεν υπήρχαν πολλοί στην Αθήνα, το τελευταίο τέταρτο του 5ου αιώνα. Ο Πελοποννησιακός πόλεμος είχε φέρει στην πόλη εξαθλιωμένες μάζες φτωχών αγροτών που ζητούσαν προστασία και λίγα χρήματα για να ζήσουν. Ο ηλιαστικός μισθός, που μόλις έφθανε να τους εξασφαλίσει την επιβίωση, αποτελούσε κάποια λύση. Η ανάγκη, λέει ο Αριστοφάνης, είναι και αυτή «σκεύος δικαστικόν»¹¹⁹.

Έτσι το τριώβολο γίνεται ένα από τα προσφιλέστερα θέματα του Αριστοφάνη¹²⁰. Μόνο στη Λυσιστράτη, που διδάχτηκε στα Λήναια του 411 κάτω από συνθήκες πολιτικής ανελευθερίας και κατάργησης της μισθοδοσίας, ο ποιητής δεν αναφέρεται σε αυτό. Στους Ιππής ο Παφλαγόνας (Κλέων) κολακεύει το Δήμο, τον κύριό του¹²¹, λέγοντάς του πως θα τον κάνει αρχηγό των Ελλήνων και ηλιαστή στην Αρκαδία, με ημερήσια αποζημίωση ένα πεντώβολο. Αλλά μέχρι να γίνει αυτό, θα τον ταΐζει, εξοικονομώντας με κάθε τρόπο το τριώβολο¹²². «Τί το κακό; Ακόμα και ορισμένοι θεοί ζουν από το τριώβολο», λέει στην Ειρήνη ο Τρυγαίος¹²³. Στον Πλούτο ο Καρίων μουρμουρίζει: «Τι καλό πράγμα να έχει κανείς πολλά ονόματα! Να τώρα, αυτός βρήκε τρόπο να ζήσει. Καλά κάνουν όσοι δικάζουν που φροντίζουν συχνά να γράφονται σε περισσότερα δικαστήρια»¹²⁴. Και στους Σφήκες ο κορυφαίος των γερόντων δικαστών εξηγεί στο δούλο (ή το γιο) του πως, από το «μισθάριο» αυτό των τριών οβολών περιμένει να αγοράσει το αλεύρι του, τα ξύλα του, το προσφάι του.

117. Σφήκες, στ. 116, πρβλ. στ. 1131.

118. Σφήκες, στ. 791, πρβλ. Ανάγυρος, απ. 48 «ἐν τῷ στόματι τριημιωβόλιον ἔχων» (Edmonds) = Πολυδεύκης, 9. 64.

119. Απ. 584 των «Αδῆλων Δραμάτων» του ποιητή (Edmonds) = Πολυδεύκης, 8. 17.

120. Βλ. Πλούτος, στ. 125, 329-330, Εκκλησιάζουσαι, στ. 308-310, Βάτραχοι, στ. 1466, Νεφέλαι, στ. 863 και 1235.

121. Ιππής, στ. 51, επ.

122. Ιππής, στ. 797-800.

123. Ειρήνη, στ. 850.

124. Πλούτος, στ. 1165-1167.



Όλα αυτά θα τα στερηθεί έτσι και ο άρχοντας αναβάλλει –για οποιοδήποτε λόγο¹²⁵– τη συνεδρίαση ή δεν συγκαλέσει το δικαστήριο¹²⁶. Βιάζεται λοιπόν να φτάσει γιατί όποιος δεν είναι στην ώρα του δεν εισέρχεται στο δικαστήριο¹²⁷ και δεν παίρνει μισθό¹²⁸.

Ο Αριστοφάνης υπολογίζει την ετήσια δαπάνη για την πληρωμή του τριώβολου σε εκατόν πενήντα τάλαντα¹²⁹. Το ποσό αυτό που προϋποθέτει ένα εκατομμύριο οκτακόσιες χιλιάδες ημερήσιες δικαστικές αποζηλώσεις (τριώβολα) ετησίως, δηλαδή τριακόσιες συνεδριάσεις κατά μέσο όρο ανά δικαστή το χρόνο, είναι υπερβολικό. Πρώτα γιατί δεν ήταν όλες οι ημέρες κατάλληλες για τη δικαστική επίλυση των διαφορών. Οι Αθηναίοι έπρεπε να συγκαλούν τη λαϊκή τους συνέλευση σαράντα φορές το χρόνο, χωρίς οι έκτακτες συνεδριάσεις. Όλες αυτές τις ημέρες, όπως και τις ημέρες των μεγάλων γιορτών και πομπών, οι δικαιοδοσίες αργούσαν. Ο ίδιος ο Αριστοφάνης, για παράδειγμα, λέει πως τη Μέση, δηλαδή την τρίτη ημέρα των Θεσμοφορίων, τα δικαστήρια δεν λειτουργούσαν¹³⁰. Αλλά στις Νεφέλες δεν παραλείπει να σημειώσει πως οι Αθηναίοι παραβίαζαν το νόμο και, για να μη χάσουν προφανώς το τριώβολο, δίκαζαν ακόμα και τις ημέρες των γιορτών¹³¹.

Ας υποθέσουμε λοιπόν ότι οι δικαστικά ενεργές ημέρες περιορίζονταν στις τριακόσιες, αν και στην πραγματικότητα ήταν πολύ λιγότερες. Και πάλι για να ανέρχεται το κόστος της πληρωμής του τριώβολου στα εκατόν πενήντα τάλαντα, έπρεπε από τη μια μεριά να λειτουργούν και τα δέκα δικαστήρια κάθε ημέρα και από την άλλη όλα τα δικαστήρια να συνεδριάζουν με πλήρη σύνθεση και μάλιστα όχι πεντακοσίων αλλά εξακοσίων δικαστών. Γνωρίζουμε όμως ότι ούτε όλα τα δικαστήρια συνεδριάζαν την ίδια ημέρα, ούτε όλες οι συνθέσεις ήταν πλήρεις. Για την εκδίκαση ορισμένων υποθέσεων η εκκλησία αποφάσιζε να συνενώσει δυο ή περισσότερα δικαστήρια. Αλλά στις πιο πολλές περιπτώσεις η σύνθεση ήταν υποπολλαπλάσια των πεντακοσίων. Ίσως ο Αριστοφάνης να διόγκωσε επίτηδες τα έξοδα μισθοδοσίας, ίσως όμως και να έκανε λόγο όχι για την πραγματική δαπάνη αλλά για την «εγγεγραμμένη», που υπολογιζόταν, θεωρητικά προφανώς, με τον πολλαπλασιασμό των τριών οβολών επί τον αριθμό του συνόλου των ηλιαστών (έξι χιλιάδες), επί τις τριακόσιες ημέρες. Ένας τέτοιος πολλαπλασιασμός δίνει πραγματικά ως αποτέλεσμα τα εκατόν πενήντα τάλαντα.

125. Πρβλ. *Εκκλησιάζουσαι*, στ. 982-984.

126. *Σφήκες*, στ. 300-311, πρβλ. στ. 661-663.

127. *Σφήκες*, στ. 891-892.

128. *Σφήκες*, στ. 690.

129. *Σφήκες*, στ. 663.

130. *Θεσμοφοριάζουσαι*, στ. 78-79.

131. *Νεφέλαι*, στ. 620.

Τα τάλαντα αυτά, όσα και αν ήταν, μοιράζονταν σε Αθηναίους που, στη μεγάλη τους πλειοψηφία, ήταν φτωχοί –άρα συγκεκριμένων πολιτικών φρονημάτων– και αρκούσαν για να δημιουργήσουν συσπείρωση γύρω από έναν πολιτικό ηγέτη. Όταν, στους Ιππής, ο δημαγωγός, ως δούλος Παφλαγόνας, δέχεται την επίθεση του αλλαντοπώλη, από τους γέροντες ηλιαστές, τους «φράτερες τριωβόλου» ζητά βοήθεια¹³². Άλλωστε ο Κλέων τους είχε αυξήσει το δικαστικό μισθό από δυο σε τρεις οβολούς¹³³.

Η αντίδραση των συντηρητικών, που θίγονταν άμεσα από το μέτρο της μισθοδοσίας, ήταν αναμενόμενη. Το τριώβολο εξασφαλιζόταν μόνο όταν η πόλη είχε έσοδα. Και τα οικονομικά της βελτιώνονταν άκοπα με δημεύσεις περιουσιών. Έτσι όταν ο Κορυφαίος στους Σφήκες λέει πως ο κατηγορούμενος έχει χρήμα με ουρά¹³⁴, δεν υποδαυλίζει μόνο την εχθρική διάθεση της πλειοψηφίας των φτωχών δικαστών εναντίον του αλλά τονίζει και την αγωνία τους να υπάρχει χρήμα στο δημόσιο ταμείο για να μην κινδυνεύσει ο μισθός τους. Δεν ήταν λίγες οι φορές που οι δικαστές βρίσκονταν μπροστά στον εκβιασμό: «αν δεν βγάλετε καταδικαστική απόφαση, μην περιμένετε άλφιτα»¹³⁵.

Ο ποιητής γίνεται σημαιοφόρος της αντίδρασης και διώκεται γι' αυτό¹³⁶. Στις Εκκλησιάζουσες θρηνεί για την καθιέρωση της μισθοδοσίας¹³⁷ και στους Ιππής διαμορφώνει μια υπόθεση εργασίας: αν ένας ρήτορας πρότεινε στο λαό να κατασκευαστούν πολεμικά πλοία και ένας άλλος να δοθούν σε μισθούς αυτά τα χρήματα, θα είχε άραγε καμιά τύχη η πρόταση του πρώτου¹³⁸; Σα να γνώριζε, το 424, τι θα ακολουθούσε, εβδομηνταέξι χρόνια αργότερα, όταν ο Εύβουλος θέσπισε νόμο που τιμωρούσε με θάνατο όποιον ζητούσε να χρησιμοποιηθούν τα χρήματα του θεωρικού σε σκοπούς πολεμικούς. Στον Πλούτο φτάνει στο σημείο να υπαινιχθεί ότι η συνέλευση των δικαστών γίνεται μόνο για το τριώβολο¹³⁹.

Στους Σφήκες ο ποιητής βάζει το Βδελυκλέωνα να οικτρίζει τον πατέρα του για τα «ευχαριστώ» που λέει κάθε φορά που του δίνουν τους

132. *Ιππής*, στ. 255-257, πρβλ. *Ωραι*, απ. 574 (Edmonds).

133. Βλ. το Σχολιαστή στους *Σφήκες*, στ. 88 και 300.

134. *Σφήκες*, στ. 241.

135. *Ιππής*, στ. 1359-1360.

136. Μετά την παρουσίαση των Βαβυλωνίων, ο Κλέων «έγράψατο αὐτὸν ἀδικίας εἰς τοὺς πολίτας». Παράλληλα τον παρέπεμψε με γραφή ξενίας. Βλ. το Σχολιαστή στους *Αχαρνές*, στ. 378. Ωστόσο ο Αριστοφάνης γλύτωσε την καταδίκη. Βλ. *Αχαρνές*, στ. 381-382.

137. *Εκκλησιάζουσαι*, στ. 308-310.

138. *Ιππής*, στ. 1350-1353, πρβλ. *Δαιταλής*, απ. 220 (Edmonds).

139. *Πλούτος*, στ. 171 και σχόλιο: «ἐκκλησία δ' οὐχὶ διὰ τοῦτον γίγνεται;». Σύμφωνα με το σχολιαστή, με τον όρο «εκκλησία» ο Αριστοφάνης εννοεί εδώ τη συνέλευση των δικαστών.

οβολουίς¹⁴⁰. «Το θέλουν», του λέει, «να είσαι φτωχός για να νοιώθεις αυτόν που σε καθοδηγεί¹⁴¹. Έτσι κάνουν πάντα. Και εσείς ακολουθείτε συνέχεια αυτόν που κρατάει το μισθό σας¹⁴². Τί σας δίνουν; Ψίχουλα. Τα πολλά τα παίρνουν αυτοί και οι φίλοι τους οι κατήγοροι¹⁴³ που μπορούν και τα κάνουν πλακάκια με τους κατηγορούμενους πίσω από τις πλάτες σας»¹⁴⁴. Ωστόσο, οι διορισμένοι από την πόλη κατήγοροι, που ο ποιητής τους στολίζει με τους χαρακτηρισμούς «ευρύπρωκτοι»¹⁴⁵ και «βωμολόχοι»¹⁴⁶, έπαιρναν μόνο τον μιας δραχμής συνηγορικό μισθό¹⁴⁷.

Η επιβολή των «δημοτικών» πάνω στους «συντηρητικούς», της νέας τάξης πραγμάτων πάνω στην παλαιά, σηματοδοτεί για τον ποιητή τη φθίνουσα πορεία της αθηναϊκής πολιτείας σε μια διαδρομή από τη λάμψη στην κατάρρευση. Ίσως γι' αυτό ο Αριστοφάνης ζητά από το θεατρικό του κοινό να σταματήσει να εξετάζει μάρτυρες και να κλείσει τα δικαστήρια που έχουν μεταβληθεί σε απλά διασκεδαστήρια των πολιτών¹⁴⁸.

140. Σφήκες, στ. 684.

141. Σφήκες, στ. 703-704.

142. Σφήκες, στ. 712, πρβλ. στ. 785.

143. Πρβλ. Ολκάδες, απ. 411 (Edmonds) και το Σχολιαστή στους Αχαρνές, στ. 710.

144. Σφήκες, στ. 692-695, πρβλ. Πλούτος, στ. 379.

145. Αχαρνές, στ. 716, πρβλ. στ. 705, Νεφέλαι, στ. 1089-1090.

146. Ιππής, στ. 1358.

147. Σφήκες, στ. 691.

148. Ιππής, στ. 1316-1317.